

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО МІСЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ ПЕРІОДУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ВОВК Олександр Йосипович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В публікації досліджується одним з джерел отечественного муниципального права – правовые обычаи, которые в своей совокупности складывают и образуют украинское городское обычное право в период позднего Средневековья в Великом княжестве Литовском, с помощью которого регулировались общественные правоотношения по вопросам функционирования системы городского само-

Ключові слова: самоврядування, українські міста, джерела права, міське право, правовий звичай, норми звичаєвого права, магдебурзьке право.

Міське самоврядування взагалі та міське безпосередньо являє собою складний механізм безпосереднього народного управління суспільно – економічним життям територіальної громади, удосконалення якого шляхом всебічних реформ завжди вимагало від перетворювачів теоретичних знань і узагальненого практичного досвіду, які частково можливо отримати з історії джерел українського права, одним з яких офіційно визнавався до середини ХІХ ст. правовий звичай. Саме сукупність різноманітних правових звичаїв у містах складало та утворювало міське звичаєве право. Цей правовий феномен був властивий не тільки українським, а багатьом містам Польщі, Німеччини, Італії та інших європейських країн. Міське звичаєве право зароджувалося тоді, коли виникали міста, воно не було сталим, а постійно еволюціонувало.

Актуальність теми обґрунтовується тим, що хоча проблеми пов'язані з українським

міським правом доби пізнього Середньовіччя, в останні роки досліджували у наукових працях, зокрема: Кіселичник В. «Львівське міське право: поняття, джерела, періодизація та зміст» (Л., 2004) Гудавічюс Е «История Литвы» (М., 2005), Резніков А. «Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико – правовий нарис)» (Луганськ, 2006), Кобилицький М. «Магдебурзьке право в Україні (ХІV – першої половини ХІХ ст.: історико правове дослідження)» (Львів, 2008); Білоус Н. «Київ наприкінці ХV – у першій половині ХVІІ століть. Міська влада і самоврядування» (К., 2008) та інших, а питаннями звичаєвого українського права займалися: Івановська О.П. «Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект» (К., 2002); Толкачева Н. Є. «Звичаєве право» (К., 2005); Усенко І.Б. «Правовий звичай як джерело українського права ХІХ – ХІХ ст.» (К., 2006); Шевченко О.О. «Звичаєве право України ХІХ – ХІХ століть» (К., 2012) та деякі інші, однак в історико – правовому аспекті комплексної розвідки історії українського міського звичаєвого права доби пізнього Середньовіччя (ХV – перша половина ХVІІ століть) детально не проводилося.

Метою дослідження даної теми є визначення деяких особливостей українського міського звичаєвого права в період переходу більшості міст в Україні від давньоруської вічової моделі самоврядування до однієї із західноєвропейських, а саме магдебурзької, та його ролі в ре-

гулюванні правовідносин між міськими жителями.

Автор вважає, що на сьогоднішній день поняття західноєвропейського середньовічного міського права та причини його виникнення в певній мірі досліджені. Як зазначає Н.Є. Толкачова, міське право – це сукупність правових міських статутів, жалуваних грамот, а також статутів цехів і гільдій; це право міської общини (комуни у Франції, таунів і сіті в Англії, штадтів у Германії) обирати власні владні установи, видавати закони, здійснювати суд над жителями, підтримувати порядок з допомогою власної поліції та ополчення. Зміст міського права становили норми, які регулювали відносини між жителями міста, упорядковували організацію міського життя, що здійснювалося за принципом самоуправління, визначали права, свободи та обов'язки городян [1, 233]. До загальних причин виникнення міського права в містах належать: підвищення продуктивності праці селян і поява надлишку сільськогосподарських продуктів; відродження торгівлі, поява купців, ринків, що розміщувалися навколо князівських замків чи палаців; зростання майстрових людей і ремісників, а також виробників іншої промислової продукції; підвищення обороноздатності, оскільки міста ставали форпостами для захисту своєї землі; збільшення багатства землевласників [2, 258]. Такі формулювання в принципі підходять і до права давньоруських міст Княжої доби IX – початку XIV століть. Що стосується українського міського права періоду XV – першої половини XVII (так звана литовсько – польська доба), то воно, одночасно залишаючи стародавні правові традиції, позитивно відноситься до запровадження нових норм магдебурзького права на самоврядування.

В українських містах під джерелами середньовічного муніципального права в юридичному розумінні автор статті визначає зовнішні форми виразу і закріплення правових норм, які приймаються або схвалюються компетентними органами з метою регулювання особистих немайнових і майнових відносин. Джерела міського права можна класифікувати за різ-

ними критеріями: за правовою формою; за суб'єктами ухвалення і нормотворчості; за сферою дії і ступенем загальності; за характером волевиявлення; за часом і простором дії тощо. Найбільш доцільною є класифікація джерел міського права за юридичною силою. Але в таку класифікацію слід внести уточнення через те, що до середини XV століття основним джерелом міського права був правовий звичай, а з 1529 року найвищу юридичну силу серед інших джерел отримує Статут Великого князівства Литовського.

Найбільша кількість українських міст, у тому числі і Київ, перебували у складі Великого князівства Литовського головними чинниками процесу утворення якого були здебільшого не завоювання, не насильство, а «приязнь», з якою великі литовські князі входили в контакт з українським та білоруським населенням різних земель і міст. Ф. І. Леонтович пише про дивний політичний такт і неупередженість, з якими вони спиралися на руське населення [3, 33]. Литовські князі і уряд, приєднуючи староруські землі, щоб підтримувати приязні відносини з білоруськими феодалами та міщанством, вимушені були обіцяти «ми новини не уводим, а старини не рухаєм» [4, 596].

Хоча українські землі після входження до складу Великого князівства Литовського втратили свою незалежність, але юридична сила звичаєвого українського права залишалась, і не тільки у цивільній, кримінальній та процесуальній галузях, а і в міському самоврядуванні. Як зазначає проф. О.О.Шевченко в навчальному посібнику «Історія українського права» «...Специфіка розвитку українського права полягає в тому, що воно у багатьох випадках існувало і застосовувалося за відсутності української держави» [5, 8].

Правовий статус українських земель і міст у складі Великого князівства Литовського змінювався і мав такі діалектичні етапи: перший – удільно-князівський, з часу приєднання українських земель до Великого князівства Литовського і до ліквідації українських удільних князівств, останнім з яких було до 1471 р. Київське велике

князівство; другий – воєводсько-господарський, з моменту утворення на українських землях воєводств і до 1569р., коли внаслідок об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського в нове державне утворення – Річ Посполиту – українські воєводства перейшли під пряму юрисдикцію центральної польської влади. Цікавим є те, що найбільші українські князівства в другій половині XV століття втрачають свій автономний статус, а більші українські міста його набувають.

Автор статті переконаний – при характеристиці середньовічного вітчизняного звичаєвого права потрібно дотримуватися тлумачення М. Ясинського, який вважав що під звичаєвим правом розуміється сукупність тих юридичних норм, котрі створюються незалежно від закону і здійснюються в народному житті, опріч освячення їх законодавчою владою, лише в силу загального переконання в необхідності і невідмінності цих норм» [6, 21]. М. Ясинський переконливо доводить, що «утвердження (санкція) чи не утвердження юридичної норми або їх сукупності уповноваженим на те органом, тобто тим, який має юридичну владу, і є та головна ознака, за допомогою якої можна легко розрізнити закон від звичаю, законодавчий акт від пам'ятки звичаєвого права: те, що діє і застосовується в житті як обов'язкова норма, санкціонована законодавчою владою, це і є закон, а те, що діє як обов'язкова норма, але санкцією не володіє, є тільки юридичний звичай» [6, 26].

Автор вважає, що норми українського міського звичаєвого права литовсько-руської доби слід поділяти на три види за критерієм сприйняття їх державними установами влади, управління та суду. По-перше, вимушене (терпеливе) прийняття з боку держави українських звичаєвих норм при застосуванні їх у всіх типах судів і державних органів, а не «мовчазна згода», як це стверджують деякі вчені [27]. Державна влада на фактичну дію правових звичаїв, умовно кажучи, дивилася крізь пальці, тобто не забороняючи і водночас не дозволяючи їх застосування, при чому, на правові звичаї як визнані, так і не визна-

ні ще офіційною владою попередньої доби Київської Русі. Вимушене терпіння було зумовлене кількома факторами: більш розвинутим правом колишньої Київської Русі, а не Литовської держави, яка рецептувала не тільки закони, а і правові звичаї; активна модифікація українського звичаєвого права приводила б державу до соціальних вибухів і заколотів. Прикладом цього було селянське повстання Мухи 1490- 1492 рр., повстання української шляхти на чолі з Михайлом Глинським 1508 р. та ін.; відсутність, особливо в удільно-князівський період, досконалої системи наглядових апеляційних судів, які контролювали б насамперед копні(громадські) суди, у яких судочинство проводилось виключно за нормами звичаєвого права. По-друге, затвердження норм звичаєвого права органами державного управління або суду окремими постановами, рішеннями, ухвалами. Після цього вони набували офіційного юридичного призначення і фіксувалися в письмовій формі. З часом вони інкорпоровалися законодавчою владою Литовсько-Руської держави в уставних земських грамотах, судебниках та статутах; по-третє, відсилання до звичаєвих норм у тексті законів і тим самим надання їм юридичної сили. Так, Статутом 1529 р. зобов'язувались усі суди, коли не було закону для присуду, у відповідному випадку застосовувати звичаєві норми: «А которых бы артикулов не бышо еще в тых правах выписано, тогда тое право мает сужоно быти подле старого обычая... «(Статут Великого князівства Литовського 1529 р., Розд. VI, Арт. 1) [8].

Потрібно звернути увагу на таку характерну рису міського звичаєвого права, як його строкатість, різноманітність самих звичаїв. Дійсно, у кожного народу в різних місцевостях на однакові випадки існують іноді різні звичаї. До першої кодифікації права кінця XV – початку XVI ст. у литовсько-руську добу у юридичному житті панував принцип партикуляризму. Кожна земля та місто до інкорпорації з Великим князівством Литовським становила історично складений політичний організм, мала свою правову систему, свою систему звичаєвого права, що знайшла за виразом М. Борисе-

нока, відзнаку у земських привілеях – «us terrestre Land Recht» [9, 68]. По-перше, це видно з тексту земських уставних грамот, що були найважливішими пам'ятками законодавства достатутової доби і яких до нашого часу дійшло для українських земель вісім. По-друге, іншими пам'ятниками були охоронні грамоти містам і землям, що надавала мешканцям охорону від зловживань великокняжої адміністрації і захищати місцеві закони. Важливо, що до нашого часу дійшли численні судові акти з різних українських земель, де є посилання на своє місцеве звичаєве право. Так, наприклад, Нільська земля мала своє право. Це видно зі скарги землян Більської землі на свого суддю Рачка Пучинського 1516 р., «...ижь онь ихь судил й рядиль не подлуг права имь данного й подтверженого». У Дорогочинській землі було своє звичаєве право, про що вказується у вирокі від 1511 р.: «І дали есмо имь то до ихь права: нехай Якуб й з братьєю Бориховьски Сташка позивають на немь именья своего правом своимь земскимь» [10, 657]. У Волинській землі було своє звичаєве право, у справі 1511 р. між паном Ф.Гавриловичем та товмачем Костюком судді «тую речь так судили, какь же й в листе своемь о томьх до нас писали: пана Федька вьтомь правого найдучи, подлучь ихь права Вольнского» [10, 706].

Норма міського звичаєвого права була відома тільки в тій місцевості, де вона утворилася та вжилася. Щоб обізнатися з нею, треба було вжити спеціальні заходи, оскільки величезна частина норм звичаєвого права збереглася тільки в пам'яті, то доводилося спеціально розпитувати обізнаних з місцевим правом людей [10, 1270].

Правові міські звичаї, чужі для інших територій, могли переходити за межі своїх міст земель поступово через саме життя. Проте іноді український правовий звичай державна влада запроваджувала свідомо. Так, у судовому процесі 1525 р. луцьких міщан із старостою Луцьким про вивід засіялих людей панських виявилася така норма звичаєвого місцевого права: «штоже дей в земли Вольнской тот обычай есть: за ким коли е с ним заседит который человек десет леть, то вже будет за отчича мети». Ве-

ликий князь не тільки визнав цю норму та розв'язав справу на цій підставі, а й висловив думку, що цю норму варто запровадити у правовий вжиток в інших містах: «а мы господарь й овшем можомь себе такь жо право в мєстях нашій вчинити» [11, 250]. У майбутньому ця норма перейшла і до Статуту Великого князівства Литовського 1529 року (Розділ. VII, арт. 28) [8].

Прикладом розповсюдження дії норм українського міського звичаєвого права на території всього Великого князівства Литовського є прийняття в 1468 році Судебника Казимира IV – першого кримінального та кримінально-процесуального кодексу, зі складання якого почалася кодифікація литовсько-руського права, що завершилась прийняттям Статутів Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 років.

Інформація про правові звичаї у середньовічному українському міському праві підтверджується творами усною народною творчістю, літописними зводами та документальними актами. Так у грамотах міського упорядкування правові звичаї мають такі терміни, як «обичай», «старина», «давній обичай» тощо. Наприклад, в Уставній грамоті Великого князя Олександра київським міщанам 1494 р. зазначається «... только пословъ нашего великого князьства Литовского и Ордынського мають поднимати (від авт. утримувати) своїми обьичами», і далі при відшкодуванні збитків вказується, що «А вина и гривны по старому» [12, 144-145], а в Уставній великокняжій грамоті Київському війту і міщанам 1499 р. є такий артикул з посиланням на правовий звичай: «Теж ковали и чоботары мають воеводе давати топоры и чоботы, подлугъ давнего обычая» [12, 195] тощо. Міські правові звичаї мали комунітарний, світський характер. Це проявлялося, наприклад, у господарській взаємодопомозі міщан їх згуртованого спільного захисту міста від ворогів. На основі правових звичаїв громада через свої самоврядні органи вирішувала соціально-економічні питання та розглядала судові справи. Система податків, мит та відробіткових повинностей також регламентувалась на правових традиціях і звичаях. Особливе місце міське звичаєве право займало

АНОТАЦІЯ

У публікації досліджується одне із джерел вітчизняного муніципального права – правові звичаї, що у своїй сукупності склали і утворювали українське міське звичаєве право в період пізнього Середньовіччя у Великому князівстві Литовському, за допомогою якого регулювалися суспільні правовідносини з питань функціонування системи міського самоврядування.

у сімейно – шлюбних відносинах, його положення не могли змінити законодавчо навіть у XVIII ст.

Можна сказати, що з XV століття формується особлива система українського міського звичаєвого права, складовими якої були правові звичаї, що сформувалися в період княжої доби та звичаєві правові норми міського походження литовсько-руської доби. Ці правові норми санкціонувалися законодавчою владою, були загальнообов'язковими для всіх верств населення. У містах, де вводилося великокняжою владою магдебурзьке право на самоврядування, правові звичаї зберігали юридичну силу. У визначених випадках міські правові звичаї не тільки доповнювали положення збірників магдебурзького права, а характеризувалися юридичною самостійністю бо тільки за їх допомогою вирішувалась значна кількість цивільно – правових спорів. Потрібно відзначити, що проблеми пов'язані з дослідженням генезису українського міського звичаєвого права досить складні та повністю не розвідані і тому постійно потребують глибокого і всебічного дослідження.

Література

1. Толкачова Н.Є. Звичаєве право: Навчальний посібник. – К.: Видавничо – поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 367 с.

SUMMARY

The article examines one of the sources of domestic municipal law - legal practices that, taken together, add up to form the Ukrainian city customary law in the late Middle Ages in the Grand Duchy of Lithuania, with which regulated public relationship in the operation of the system of municipal government.

2. .Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. – М., Наука, 1999. 540 с.

3. Леонтович Ф. Очерки истории литовско – русского права. – СПб., 1894. – с.

4. Руська історична бібліотека. – СПб., 1910. – Т. 27. – с.

5. Історія українського права. Навчальний посібник /Під. ред. О. Шевченка. – К, 2001. – с.

6. Ясинський М. Лекції по внешней истории русского права. – К, 1898. – с..

7. Ткач А. Історія українського права. – К., 1968. – С. 26.

8. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. – Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.

9. Борисенок С. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст. //Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. – 1928. – № 17. – С. 66.

10. Русская Историческая Библиотека. Литовская Метрика. – Т. 1. – С. 886.

11. Русская Историческая Библиотека. XX. Литовская метрика. – С. 249 – 250.

12. Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археологическою комиссіею.- СПб: Въ Типографіи II Отделения Собственной Е.И.В. Канцеляріи, 1846,- Т. I.- 375 с.